УДК 821.162.1

Деркачова О. С.

ІНТЕРТЕКСТ У ПОВІСТІ-КАЗЦІ ЯНА БЖЕХВИ «АКАДЕМІЯ ПАНА ЛЯПКИ»

У статті розглянуто інтертекстуальні вплетення в літературній казці Я. Бжехви «Академія пана Ляпки». Інтертекстуальність тлумачиться як текстова категорія, що відтворює діалогічну взаємодію текстів та забезпечує їх взаємозв'язок. У створенні казки письменник іде від імені літературного героя або від імені іншого автора до реінтерпретації тексту, залучаючи інтертекстуальних героїв до своєї казки як рівноправних персонажів та створюючи текст-гру.

Ключові слова: *інтертекст, метатекст, текст, гра.*

В статье анализируются интертекстуальные вплетения в литературной сказке Я. Бжехвы «Академия пана Кляксы». Интертекстуальность рассматривается как текстовая категория, отображающая диалогичное взаимодействие текстов и обеспечивающая их взаимосвязь. В создании сказок писатель использует имена литературных героев, имена иных авторов, а также реинтерпретацию известных сказок, используя интертекстуальных героев как равноправных персонажей, созидая текст-игру.

Ключевые слова: *интертекст, метатекст, текст, игра.*

The article deals with peculiarities of intertext in Jan Brzechwa's fairy tale "Academy of Mr Kleks". The author makes an attempt to outline its text-making possibilities. Intertextuality refers to far more than the influences of writers on each other, because text is a multidimensional space in which there are a variety of writings blends. The game is the main principle of Brzechwa's writing. Understanding of it gives us the possibility to decode his intertext. The fairy tale "The Academy of Pan Blot" is the synthesis of author's imagination and intertextual using of famous heroes. The writer creates the book where he becomes the main hero, too.

Key words: *intertext, metatext, text, fairy tale, game.*

Питання інтертекстуальності є актуальними для філософії, літературознавства, лінгвістики. Інтертекстуальність є текстовою категорією, що «відображає співвіднесеність одного тексту з іншими, діалогічну взаємодію текстів у процесі їх функціонування і забезпечує прирощення смислу твору» [9, с. 104]. Жоден текст не може виникнути на порожньому місці, він обов'язково пов'язаний з уже наявними текстами. «Інтертекстуальність – це різнобічний зв'язок тексту з іншими текстами за змістом, жанрово-стилістичними особливостями, структурою, формально-знаковим вираженням» [8]. Це певне перекодування старих формул, іншого інформативного поля та знакового комплексу.

Незважаючи на численні інтертекстуальні дослідження, фактично не вивченим залишається питання про способи існування інтертексту в дитячій літературі, що і зумовлює актуальність нашої статті.

Мета дослідження – з'ясувати особливості вияву інтертекстуальності в казці Я. Бжехви «Академія пана Ляпки».

Введення поняття інтертекстуальності в літературознавчий обіг стало наслідком опрацювання Ю. Крістевою праць М. Бахтіна, яких заявив про діалогічність слова і тексту. Це дало початок розумінню інтертекстуальності як засобу літературознавчого аналізу. Р. Барт у праці «Від твору до тексту» розмежовує поняття «твір» і «текст»: «Усякий текст – це між-текст стосовно якогось іншого тексту», який «утворюється із анонімних, невловних і разом з тим уже читаних цитат – із цитат без лапок» [1, с. 418]. «Текст становить собою не лінійний ланцюжок слів, який виражає єдиний, начебто теологічний смисл («повідомлення» Автора-Бога), але багатомірний простір, де поєднуються і сперечаються один з одним різні види письма, жоден з яких не виступає вихідним; текст зітканий з цитат, які відсилають до тисяч культурних джерел» [2, с. 388]. М. Ріффатер увів поняття «третього тексту», стверджуючи, що текст та інтертекст не пов'язані між собою винятково як «донор» і «реципієнт», відтак відношення між ними не слід зводити лише до уявлень про запозичення і впливи. Ж. Женет виокремив власне інтертекстуальність (цитати, алюзії, плагіат тощо), паратекстуальність (текст – заголовок, післяслово, епіграф), метатекстуальність (коментар або критичне посилання на претекст), гіпертекстуальність (пародіювання чи осміювання претексту) та архітекстуальність (жанровий зв'язок текстів) [7, с. 45]. М. Гловінський пропонує альтернативну класифікацію: інтертекстуальність, мета-

текстуальність, архітекстуальність [4, с. 289-291]. Н. Кузьміна дає такі визначення інтретексту:

– будь-який текст, який завжди становить собою «нову тканину, зіткану зі старих цитат»;

– декілька творів (чи фрагментів), які утворюють єдиний текстовий (інтертекстовий) простір;

– текст, що містить цитати (у широкому сенсі);

– текст-джерело;

– підтекст як компонент семантичної структури твору [6, с. 20].

Н. Фатєєва наводить таку класифікацію інтертекстуальних відношень: цитатність (цитати, алюзії, центонні тексти), паратекстуальність (цитати-заголовки, епіграфи), метатекстуальність (інтертекст-переказ, дописування «чужого» тексту, мовна гра з претекстами), гіпертекстуальність (осміювання та пародіювання), інтертекст як троп чи стилістична фігура, інтермедіальні тропи чи стилістичні фігури, звуко-складовий і морфемний типи інтертекстів [див.: 10, с. 120-160].

У книзі «Академія пана Ляпки» маємо метатекстуальні інтертекстуальні відношення, що передбачають інтертекст-переказ та дописування чужого тексту, гру з читачем та самими героями в тексті.

Ян Бжехва – відомий польський казкар та поет, що народився в Україні у польсько-єврейській сім'ї. Справжнє його ім'я – Ян Лесман. А псевдонім, який він обрав, перекладається як «базікало», «жартівник». Цей вибір був невипадковим, адже творам письменника притаманний гумор, часто він жартує з читачем.

Добре відомий з літературою та фольклором народів інших країн, Бжехва використовує у своїх творах поширені сюжети, творчо опрацьовуючи їх (наприклад, «Кіт у чоботях», «Червона шапочка» тощо). Особливістю творів Яна Бжехви є мовне багатство, алюзії, алітерації, фразеологічні одиниці, які письменник вивертає навиворіт.

Після Другої світової війни Ян Бжехва написав серію казок про доктора філософії, хімії і медицини, професора математики та астрономії пана Ляпку, знаменитого вченого та чарівника, який протягом дня міг влаштувати неймовірну кількість чудес, а ввечері зменшитися у розмірах та влягтися спати у маленьке ліжечко. До серії казок увійшли такі книги: «Академія пана Ляпки» (1946), «Мандри пана Ляпки» (1961) та «Тріумф пана Ляпки» (1965).

У першій книзі «Академія пана Ляпки» автор пропонує читачу втечу від реальності. Порталом між казковим та реальним стає академія. Втеча мотивована не лише бажанням гри з читачем, але й реальними фактами: друга світова війна, розруха та жах пам'яті про смерть, адже повість була написана одразу після війни. Ян Бжехва створює ідеальний замкнутий простір, з якого існує вихід в усі казки світу: «… наша академія стоїть серед величезного парку змереженого долинами, ярами та ровами, а ще обнесеного високим муром. Нікому не дозволяється виходити за мур без пана Ляпка. Адже це незвичайний мур. З одного боку, того, що виходив на вулицю, він гладенький, із великою заскленою брамою посередині. А з трьох інших боків у мурі одна побіля одної безконечною вервечкою стоять залізні хвіртки, замкнені на маленькі срібні замочки» [3, с. 7]. Укріплення Академії нагадує укріплення середньовічного або казкового міста, що свідчить про її ізольованість та замкнутість для реального світу.

Далі ми вперше зустрічаємося з інтерекстуальними вкрапленнями: «Всі ці хвіртки ведуть до розмаїтих сусідніх казок, з якими пан Ляпка підтримує щирі дружні стосунки. На кожній хвіртці – табличка з назвою казки. Тут є казки Андерсена та братів Грімм, казка про Лускунчика, про рибалку та рибку, про вовка, що вдавав жебрака, про сирітку Марисю і гномів, про Качку-дивачку й багато інших» [3, с. 7]. Автор апелює до інших казок, як зарубіжних, так і польських. Серед цих казок є і віршована казка-нісенітниця самого Бжехви «Качка-дивачка». Таким способом автор підключає реципієнта до гри з інтертекстом і натякає, що його казка – це багаторівневий текст з різноманітними ходами та лабіринтами.

Сам пан Ляпка – надзвичайний герой. Ніхто не знає, чи він чарівник, чи фокусник, дорослий він чи дитина, товстий чи худий. Він може бути дитинним та мудрим, винахідливим та нездогадливим, всемогутнім та безпорадним. Але він завжди є незбагненним та загадковим. Також він дуже відомий, адже його знають у всіх казках та чарівних країнах.

Пан Ляпка час від часу відправляє своїх учнів з дорученнями то в одну, то в іншу казку: «Одного разу, коли не було сірників, пан Ляпка гукнув мене, дав золотого ключика і сказав:

– Адасю, поскоч до казки добродія Андерсена про дівчинку з сірниками й попроси для мене коробочку сірників» [3, с. 7-8].

На думку Ю. Крістевої, літературний текст «включений до сукупної множини інших текстів, – це письмо-репліка в бік іншого тексту або текстів. Оскільки автор пише в процесі зчитування більш раннього або сучасного йому корпусу літературних текстів, сам він живе в історії, а життя суспільства записується в тексті» [5, с. 199]. Тому наступний крок Я. Бжехви – об'єднання казки, яку розповідає він, і казки, що належить Андерсенові:

« – Ти не впізнаєш мене? Я – Андерсен. Тебе дивує, що тут зима й падає сніг, а у вас – червень і доспівають черешні. Чи не так? Але ж не забувай, хлопче, що ти з іншої казки. Яке в тебе до нас діло?

– Я, даруйте, прийшов по сірники. Мене прислав пан Ляпка.

– А, ти від пана Ляпки? – радісно промовив Андерсен. – Я його дуже люблю. Зараз будуть тобі сірники.

По цих словах він ляснув у долоні, й за мить із-за рогу вулиці з'явилася, кулачачись від холоду, маленька дівчинка з сірниками. Андерсен взяв у неї одну коробочку, простяг мені і сказав:

– Ось тобі, неси панові Ляпці. І перестань плакати. Нічого побиватися над цією дівчинку. Вона змерзла, вона бідна. Але ж це – не справді. Це казка. Тут усе – вигадка» [3, с. 7-8].

Інтертекстуальність у художній комунікації служить важливим текстотвірним засобом. Вона фактично зумовлює існування нового тексту. Автор пропонує свій власний текст, а потім вводить до нього образи та авторів інших творів, створюючи нову художню

реальність, яка була би неможливою без цього інтертексту. Джерелом інтертекстуальності виступає літературно-художній контекст, а саме – казки. Вони виконують роль прецедентних текстів – автономних смислових блоків, як актуалізують значущу для автора фонову пам'ять, а також апелюють до культурної пам'яті реципієнта. Але пам'ять про них створює ілюзію реальності тексту Бжехви. «Це казка. Тут усе – вигадка», – говорить інтертекстуальний Андерсен-герой про свій текст. Тобто там – вигадка, а тут, у пана Ляпки, – справжність.

Герої академії пана Ляпки переходять з казки в казку, казкові герої приходять в академію пана Ляпки за допомогою та порадами стаючи вже не інтертекстом, а рівноправними героями – старі герої для нової казки: «Потім я не раз навідувався до різних казок: то треба було принести пару чобіт із казки про Кота в чоботях, то привести самого Кота, бо в таємних комірчинах пана Ляпки завелися миші. А то нічим було підмести подвір'я, й довелося позичити мітлу у відьми із казки про Лису гору» [3, с. 10].

Автор грає з читачем у справжнє/несправжнє, пропонуючи йому розібратися серед численних інтертекстуальних вкраплень і даючи підказку, що може радше заплутати, ніж щось прояснити: «Так я дізнався, що в пана Ляпки є свої власні казки [3, с. 10]».

У пана Ляпки казковий навіть шпак, що колись був короленком. А його історія нагадує казки «Тисячі і однієї ночі». Для читача підказка – кінь Алі-Баба.

Основна частина твору – розповідь про життя мешканців академії, про їхній чарівний побут, про звички пана Ляпки. Казки-інтертексти знову з'являються фактично в кінці твору. Пан Ляпка влаштовує свято, на яке приїздять герої найвідоміших казок: Кіт у чоботях, Курочка ряба, Нерозважливе ведмежа, Сіренький цапок, Качка-дивачка, Хитра лисиця, Журавель і Чапля, Цвіркун і Мурашка. Автор вводить у текст і свої казки, стаючи інтертекстом сам для себе. На цьому святі пан Ляпка розпочинає розповідати казку про місячних жителів для своїх учнів та для героїв з інших казок, але його розповідь брутально обірвано. Читачам пропоновано наступний етап гри. Пан Ляпка говорить: «Шкода, хлопчики, що я не закінчив казки про місячних мешканців. Доведеться відкласти її до наступної книжки» [3, с. 112]. Отже, пан Ляпка усвідомлює, що він герой книги «Академія пана Ляпки».

І як герої інших казок повертаються після відвідин пана Ляпки до себе, так і мешканці цієї академії мусять повернутися додому тоді, коли закінчиться ці казка: «… в кожного з нас є своя домівка, до якої ви й повернетесь» [3, с. 116]. Зменшується пан Ляпка, зменшується і його академія, вони зникають – так, як книжкові герой, коли закриваєш книгу: «Академія перетворилася на клітку, і в ній, замкнений, сидів Матеуш. На місці парку слався чудовий зелений килим з витканими по ньому деревами, кущами й квітами. Мур перетворився на книжкові полиці, а хвіртка в мурі – на корінці книжок з викарбуваними золотом назвами. Тут були всі казки Андерсена і братів Грімм, казка про Лускунчика, про Рибалку та рибку, про Вовка, що вдавав із себе жебрака, про Гномів і сирітку Марисю, про Качку-дивачку й багато, багато інших» [3, с. 124]. Головний герой повісті хлопчик Адам Незгодка, від імені якого ведеться оповідь (від імені хлопчика, а не автора для того, щоб не викрити, де ж ховається сам автор), став на деякий час казковим героєм, що згодом повернувся у свою реальність – тоді, коли була дочитана книга.

Ян Бжехва пропонує реципієнту концепцію читача в тексті: коли ми читаємо, ми немов стаємо співучасниками подій, зображених у книзі, поринаємо в інший світ (тому і розповідь ведеться від першої особи: я читаю, я беру участь), з якого виходимо закривши книгу, але живемо з пам'яттю про неї.

Вільне поводження з інтертекстуальними героями нагадує наш вільний вибір книг, які ми дістаємо з книжкових полиць. Читач стає учасником подій у книзі, автор стає одним з героїв, і про те, що він – автор, читач дізнається лише у фіналі твору. Саме скидання масок і є цим фіналом: пан Ляпка стає ґудзичком на шапочці шпака Матеуша, Адам – звичайним хлопчиком, Матеуш – автором книги про пана Ляпку.

Письменник іде від імені літературного героя або від імені автора до реінтерпретації тексту з частковим залученням інтертекстуального сюжету. Він вільно поводиться з інтертекстуальними героями, залучаючи їх до своєї казки як рівноправних персонажів.

Повість-казка «Академія пана Ляпки» є синтезом авторської вигадки та інтертекстуального залучення відомих авторів та казкових персонажів дитячої літератури. Завдяки цьому письменникові вдалося створити книжку про книжку, в якій дійовим персонажем стає і він сам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барт Р. От произведения к тексту / Р. Барт // Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика. – М. : Прогресс, 1989. – С. 413–424.
2. Барт Р. Смерть автора / Р. Барт // Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика. – М. : Прогресс, 1989. – С. 384–392.
3. Бжехва Я. Академія пана Ляпки / Я. Бжехва. – Київ : Веселка, 1976. – 128 с.
4. Гловінський М. Інтертекстуальність / М. Гловінський // Теорія літератури в Польші: Антологія текстів. Друга половина XX – початок XXI ст. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 284–309.
5. Кристева Ю. Избранные труды: Разрушение поэтики / Ю. Кристева – М. : РОССМЕН, 2004. – 656 с.
6. Кузьмина Н. Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка : [монография] / Н. Кузьмина. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та ; Омск : Омск. гос. ун-т, 1999. – 268 с.
7. Остапчук Т. Інтертекстуальне прочитання роману Ю. Тарнавського «Три блондинки і смерть» на тлі роману Т. Манна «Чарівна гора» / Т. Остапчук // Слово і Час. – 2003. – № 11. – С. 44–50.
8. Переломова О. Інтертекстуальність як системотвірна текстово-дискурсивна категорія [Електронний ресурс] / О. Переломова. – Режим доступу : http://www.zgia.zp.ua/gazeta/VISNIK_34_10.pdf.

9. Стилистический энциклопедический словарь русского языка / [под ред. М. Н. Кожиной. Члены редколлегии : Е. А. Баженова, М. П. Котюрова, А. П. Сковородников]. – М. : Флинта: Наука, 2003. – 696 с.
10. Фатеева Н. Контрапункт интертекстуальности, или Интертекст в мире текстов / Н. Фатеева. – М. : Агар, 2000. – 280 с.

© Деркачова О. С., 2014

Дата надходження статті до редколегії 30.06.2014 р.